

ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ա.

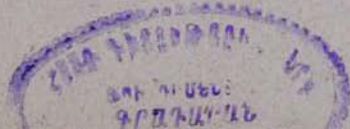
Վերջին Ռուս-Տաճկական պատերազմը նոր էր վերջացել։ — Ռուս յաղթական բանակի մի մասը՝ փոքր Ասիալից հետո հետէ վերադառնում էր հայրենիք, անցնելով Ախալցխայի միջից, ուր ես, իբրև քաղաքի ներկայացուցիչ աղ ու հացով ընդունում էի նրանց և հիւրասիրում՝ հասարակ զինուորներին դաշտում, իսկ սպաներին՝ քաղաքային ժողովարանում։

Ուրախութիւնն ու ցնծութիւնը ընդհանուր էր։ Հայ ժողովրդինը՝ ևս առաւել։ Եւ այդ՝ ի՞նչ միայն այն պատճառաւ, որ պատերազմը վերջացել էր, այլ և նրանով, որ Սան Ստեֆանոյի դաշնագրի մէջ 16-րդ յայտնի յօդուածն էր մտցրած յօգուտ մեր տաճկահայ եղբարց։

Բ.

Ակնյայտնի, պատմական ճշմարտութիւն է, որ Ռուսահայերս մեր տէրութեանը հաւատարիմ, աննենդ հպատակներ ենք եղել, մեր ձեռքից եկած ծառայութիւնները մատուցել ենք նրան թէ անցեալում և թէ մօտ ներկայում։ Տէրութիւնը, իւր կողմից, առաջ քաշել, հովանաւորել է մեզ։ Եւ այս փոխադարձ յարաբերութեան երեսից՝ օգտուել է ինքը՝ տէրութիւնը և մենք՝ հայերս։ — Բացի մայրենի լեզուից և կրօնից, որոնց համար մենք ազատութիւն ենք վայելել։ Հայերս ուրիշ ոչինչ բանով՝ մեզ ոռու ժողովրդից օտար և հեռու չենք համարել։ Երբէք մեր և տէրութեան շահերի մէջ՝ խտրութիւն չենք դրել։ Տէրութեան պառժանքը՝ մեր պարժանքն ենք համարել և տէրութեան դժբաղդութիւնը՝ մեր դժբաղդութիւնը։ —

Այն ժամանակ, երբ կառավարութեան ներկայացուցիչները մտքովն անգամ չէր անցել, օրինակի համար, պետական լեզուն հայ մանուկների համար պարտադիր անելու հայոց ծխական և հոգևոր դպրոցներում ոռու լեզուն լաւ աւանդելու

համար՝ հոգաբարձութիւնները պետական դպրոցների տեսուչ
— և տեսչուհիներին էին յանձնում այդ առարկան։ Եւ նրանց
աւելի էին վարձատրում քան հայ լեզուի ուսուցիչներին։
Ինքնաբերաբար, առանց ստիպման, ուսուցիչները սովորեց-
նելու ցանկութիւնը և կարիքը՝ այնքան մեծ է եղել հայ ժո-
ղովրդի մէջ ամեն տեղ, մինչև իսկ սինօդի անդամ, ծերունի
եպիսկոպոսներն ևս, ուսերէնի դասեր էին վերցնում պրո-
կուրօրից։—

Երեք քառորդ դար՝ այս ոգւով, այս զգացումներով և
այս ուղղութեամբ է կրթուել և մեծացել հայ ժողովուրդը
Ռուսաստանում, առաւելապէս Կովկասեան աշխարհում։ Անէկ-
զօտ չէ, այլ առօրեայ երևոյթ՝ որ հայ գիւղերում ամեն մի
ընտանեկան և հասարակական ճաշկերոյթների, հարսանիքների
ժամանակ՝ գիւղացին, յոտնկոյս և գլխաբաց, առաջին բաժակը
խմում էր թագաւոր կայսեր արևշատութեան, բարօրութեան
համար։ Ես ինքս իմ ականջովս՝ շատ անգամ լսել եմ, որ բաժակ
առաջարկող գիւղացին՝ կայսեր անունը արտասանելիս՝ ա-
ւելացնում էր «մեր հայ քրիստոնեայ թագաւոր»....

Այսպիսի ոգւով և ուղղութեամբ կրթուել և մեծացել է
այս «խիշակութիւնների» գրողը։

Գ

Սան Ստեֆանօյի դաշնագրի 16-րդ յօդուածը՝ մի նոր և
առաւել բարձր, մի անգնահատելի առաւատչեայ էր Ռուս
կառավարութեան բարեացակամութեանը դէպի հայ ազգը, որ
իւր ստուար խաւերով, իհարկէ անչափ գոհ և երախտապարտ
էր դէպի տէրութիւնը։ Երախտագիտական այս զգացմունքը
մեր մէջ աւելի արծարծում էր «Մշակ» լրագրերը իւր
խմբագրի կրակոտ յօդուածներով։ Նոյն լրագրին էր,
որ, միև կողմից, ատելութեան զգացմունքներ էր զարթեց-
նում դէպի Տաճիկ տէրութիւնը, որի ձեռքից, պարբերաբար,
փախել էին մեր պապերն ու հայրերը ռուսազգի և հայ-
ազգի գործիչների առաջնորդութեամբ։ Եւ ահա Ռուս կառա-
վարութիւնը պաշտօնական դաշնագրով՝ օգնութեան ձեռք էր
կարկառում մեր դժբախտ նախնիքների ծննդավայրում ապրող
և տառապող մեր Տաճկահայ եղբայրներին։— Ի՞նչպէս չուրա-
խանալ, ի՞նչպէս չզմայլել և չյափշտակուել մեր տէրութեան
այս վեհանձն մարդասիրութեամբ։

Այս իսկ պատճառով, պատերազմի դաշտից վերադարձող
զինուորներին՝ մեր քաղաքը այնպիսի յարգանք և պատիւ ու

հերասիրութիւն էր ցոյց տալիս, որ որդին հօրը՝ և եղբայրը՝ եղբօրը կարող է տալ:

Դ

Սան Ստեֆանօյի դաշնագրի հետևանքներից մինն էլ այն եղաւ, որ Տաճկահայերի և Ռուսահայերի մէջ կանոնաւոր յարաբերութիւն սկսուեցաւ: Նրանցից մեզ մօտ էին գալիս, մենք նրանց մօտն էինք գնում, տեսնուում, շփուում, մտքի և զգացմունքների փոխանակութիւն անում:

Մեր մամուլի մէջ՝ Տաճկահայ թղթակիցներ երևան եկան, նրանց մամուլում՝ Ռուսահայ թղթակիցներ:

Տաճկահայ դերասանների և դերասանուհիների շնորհիւ՝ մեր թատրոնական բեմը՝ որոշ դիրք ու փայլ ստացաւ: Տաճկաստանում կազմուած նախ առանձին և ապա միացեալ դպրոցական ընկերութեանը՝ բարոյական և դրամական նպաստներ էին գնում շարունակ Ռուսահայերի կողմից: Էլ չեմ յիշում սովեալներին հասցրած մեծաքանակ նպաստը, որի մեծ մասը «Մշակն» էր հանգանակել: Եւ որը («Մշակ») առաջինն եղաւ, որ սովի գոյութիւնը հրապարակի վրայ դրեց և այնքան յաջող կերպով արծարծեց և այն՝ յատկապէս ի շնորհս իւր աշխատակից Գրիգոր Նիկողոսեանի՝ խիստ աշխոյժ, խիստ սրտաշարժ և ոգևորուած թղթակցութիւնների: Իսկ այս վերջիններիս նիւթ և ներշնչումն տալիս էր Վանից Կամսարականը, — այն ժամանակուայ ուսաց հիւպատոսը:

Ես, որ առիթ եմ ունեցել կարդալ Կամսարականի նամակներն և Նիկողոսեանի թղթակցութիւնները, նրանց մէջ ոչինչ չեմ նկատել, բացի ազգայնական հոծ զգացմունք, սրտացաւանք: Սակայն հետզհետէ գլխի ընկայ, որ Կամսարականը որոշ տենդենցիա ունի: Եւ Նիկողոսեանը, գիտութեամբ թէ անգիտութեամբ, չգիտեմ, Կամսարականի տենդենցիան արծարծում է «Մշակի» ընթերցողների մէջ:

Ե

Մի օր Իգդիրից մ'ը նամակ եմ ստանում 3 անձանց ստորագրութեամբ: Դրանցից մինը՝ Դաւիթ Գալանթարեանն է միմիայն ծանօթ ինձ: Ես և նա Խալիբեան դպրոցում դասընկեր էինք: — Նամակից երևում է, որ տաճիկները չարաչար կոտորում էին այնտեղ մեր եղբայրներին. որ Կովկասի զանազան քաղաքներից հայ կամաւորներ խումբ խումբ օգնութեան են գնում, որ նամակի տակ ստորագրող անձինքը կապուում

են այն կօմիտէտը, որի պաշտօնն է հայ կամաւորներին սահմանն անցկենալու դիւրութիւններ տալ և միևնոյն ժամանակ, սահմանից ալս կողմն անցնող հայ վիրաւորեալներին դարմանել, խնամել:

Յայտնելով ինձ որ ազգային այս շարժմանը Ախալցխա հայաշատ քաղաքը դեռ ոչ մի մասնակցութիւն ցոյց չէ տուել ոչ կամաւորներով և ոչ գոնէ դրամով, կօմիտեալը իմ աջակցութեանն է դիմում:

Հստ «Մշակ» լրագրի՝ հայ կամաւորները իրանց գործունէութիւնը սկսել էին տակաւին պատերազմի շարունակութեան միջոցին: Գիտէինք, որ հայ կամաւորները Վանի բերդը պաշարել են, բերդապահ զօրքի և նրանց մէջ մեծ ընդհարում է տեղի ունեցել, հրք և 70 հայ կտրիճներ զոհ են գնացել: Այդ ամէնը «Մշակից» գիտէինք, սակայն կարծում էինք, որ պատերազմի վերջնալով՝ հայ կամաւորները գործունէութիւնն ևս վերջացած է: Սակայն՝ ահա գալիս է Իգդիրի կօմիտէտի հրաւերը, կոչը:

Կօմիտէտի առաջարկութիւնը Ախալցխայի մէջ արծարծեցի: Համակրողներ շատ և շատ դուրս եկան:

Տեղական մի կօմիտէտ էլ մենք կազմեցինք և դեռ ամիսը չլրացած մօտ 40 կամաւորներ ճարեցինք և ղինեցինք:

2

Ի նկատի առնելով իմ պաշտօնը՝ ես հարկաւոր համարեցի գաւառապետից իմանալ թէ՛ իմ գործունէութիւնը արդեօք հակառակ չէ տէրութեանը և թէ կամաւորներ ուղարկելուց՝ արդեօք որևէ վնաս չի հասնիլ, կամ ինձ կամ հասարակութեանը և կամ կամաւորներին:

Գաւառապետը, Նիկողայ Մեսխիել, պատասխանեց որ նախ քան իմ ծանուցանելն՝ իրան արդէն յայտնի է ամեն ինչ: Սակայն ինքը արգելք չի հանել և չէ հանում, որովհետեւ դրանում տէրութեան հակառակ ոչինչ բան չկայ:

Գաւառապետի հաւաստիացումներովը միամտուելով և ընկերներէս էլ միամտեցնելով՝ կամաւորներ խմբին ես մի ճոխ ընթրիք տուի, ուր կային և նրանց ծնողները կամ ազգականները: Շատ լաւ ժամանակ անցկացրինք, ճաշեցինք, երգեցինք, պարեցինք մինչև գիշերուայ ժամը 2-ը, բրբ ղինուորական երաժշտական թափօրով քաղաքից դուրս եկանք և «Ճալա» կոչուած դաշտավայրում՝ վերջին անգամ գրկախառնուեցանք մեր կամաւորների հետ և... միմեանցից բաժանուեցանք:

Է

Սակայն... մի քանի օրից յետոյ՝ յանկարծ ինձ մօտ
 Դալիս մեր կամաւորները և Իգդիրի կօմիտէտին ուղղած
 մակը վերադարձնելով՝ պատմում են, որ Շիր թափա-
 ռած կայարանից՝ Ալէքսանդրօպօլի ոստիկանութիւնը
 նրանց յետ է դարձրել։ Իմ հարցմունքներին՝ տղերքը ազնիւ
 խօսքով և երդումով հաւատացնում են, որ իրանք ճանապարհ-
 հին ոչ մի անկարգութիւն չեն արել, ոչ մի գիւղի կամ գիւ-
 ղացու հետ որ և է ընդհարում չեն ունեցել։ Ախալքալաք քաղաքում
 նմանապէս՝ իրանց շատ լաւ են պահել, այնքան լաւ, որ երբ
 գաւառապետը եկել է և իրանց լազէրը դաշտում տեսել,
 շատ գոհ է մնացել իրանց կարգապահութիւնից։

Ը

Նոյն օր ևեթ, իրիգնապահին, ոստիկանութեան պաշ-
 տօնեան ինձ հրաւիրում է այն հիւրանոցը, որտեղ իջևանած է
 եղել հէնց այդ օրը Թիֆլիզից Ախալքալա ժամանած մի պաշ-
 տօնեայ,— Փոխարքայի գլխաւոր կառավարութեան առանձին
 յանձնարարութեան աստիճանաւորը՝ ազգանունը Ամբարդանով,
 ազգաւ հայ։— Պարոնը ինձ նկատում է, որ կամաւորների
 խումբ կազմելով և երաժշտական թափօրով նրանց ճանապարհ
 ձգելով՝ ես ի չարն եմ գործադրել, իմ պաշտօնը և առիթ
 տուել միջազգային բանակցութեան տաճկաց և մեր (ռուսաց)
 հիւպատոսների ու դեսպանների մէջ։

Ես ինձ արդարացնող փաստերն եմ առաջ բերում և,
 ըստ երևոյթին, Ամբարդանովին դիւր եմ գալիս իմ ժրջան
 գործունէութեամբ։ Միմեանց հրաժեշտ տալիս՝ պարոնը ինձ
 առաջարկեց, որ, հետևեալ օրը, վերադարձած կամաւորներին
 ժողովեմ քաղաքային խորհրդարանի դահլիճը, ուր կուգայ
 և ինքը։

Այդպէս էլ եղաւ։ Ամբարդանովը յայտնեց, որ թէ ես
 և թէ կամաւորները՝ չարաչար սխալուած ենք և իզուր գլխա-
 ցաւանք պատճառել Կովկասեան իշխանութեանը, որ, ինչպէս
 մինչև հիմայ, նմանապէս և այսուհետև, ոչ մի արգելք չի
 հանիլ, նոյն իսկ իրաւունք էլ չի համարում հանել, երբ որ
 հայ մարդիկ, առանձին առանձին, կամ փոքրիկ խմբերով,
 ինչպէս որ ձեր սովորութիւնն է, ուխտ և երկրպագութիւն
 գնաք ս. Կարապետին, ս. Յովհաննէսին և ևեր միւս ազգային
 սուրբերին (այստեղ Ամբարդանովը հայի նման խաչակնքեց
 լուծայ

երեսը, իսկ այս ձևով, ինչ որ դուք էք արել...

«Աղա ջան, Սիմ Սիմ Սիմաւոն, մեզի շիտակն ըսէ, թէ որ միւր ըրածը տէրութեան հակառակ է, չենք անիլ, իսկ թէ որ տէրութեան կամքովն է, կ'անենք. էլ ինչ հրամանքդ մէկ նալին կ'սփեա, մէկ մխին»:

Այս ծիծաղաշարժ առակներով Ամբարդանովի խօսքերն ընդհատից Միս (Միքայէլ) անուշով մեր կամաւորներից մէկը, որ, ընդհանրապէս, մի վստահ, ճշմարտախօս և աներկիւղ երիտասարդ էր:

Միայն առակներն ու ձևերը՝ մի փոթկոց առաջ բերին կամաւորների մէջ և պաշտօնէին կարծես շփոթեցրին, սակայն ես հասկացրի նրան, որ Միայնի խօսքերում ոչինչ վիրաւորական բան չկայ. թէ՛ կամաւորները իրանք էլ հիմայ ընդունում են, որ սխալուած են եղել և այլն:

Ամբարդանովի մեկնելուց յետոյ՝ մենք մի քանի ժողովներ ունեցանք, ուր թեր և դէմ շատ կարծիքներ յայտնելուց և խորհրդածութիւններ անելուց յետոյ՝ որոշեցինք Տաճկահայերին օգնութիւն գնալը թողնել իւրաքանչիւր անհատի կամքին և ըրսկին:

Թ

Մի քանի օրից յետոյ էլ Ախալցխա եկաւ Արսէն Թոխմախեանը և ինձ հետ առաջին անգամ ծանօթանալով յայտնեց որ Թիֆլիզում մի ընկերութիւն է կազմուել, որ նպատակ ունի Տաճկահայաստանի ազատութիւնը: Ընկերութիւնը գաւառներում ունենալու է իւր ճիւղերը. որպիսիներ արդէն մի քանի քաղաքներում հաստատուած են: Ախալցխայում ճիւղ կազմելու և նրան ղեկավարելու համար՝ կենդրոնը ինձ է ի նկատի ունեցել և հէնց դրա համար էլ՝ Թոխմախեանին ուղարկել է ինձ հետ բանակցելու:

Իմ հարցմանը թէ ովքեր են կենդրոնի անդամները՝ Թոխմախեանը յայտնեց, որ սկզբունքով որոշուած է, որ ընկերութեան անդամները անձամբ կամ անուամբ միմեանց չպիտի ճանաչեն, այլ նրանց միմեանց հետ ծանօթ՝ և յայտնի ուղղութեամբ դործի լինելը՝ պաշտօնական, ծածկագիր, նամակներով, որոնցով նրանք, հարկաւոր դէպքում, փոխանակելու են միմեանց հետ: Գալով ծածկագրերի ալբուբենին, — Թոխմախեանը սովորեցրեց ինձ:

Իմ հարցմանը՝ Թոխմախեանը յայտնեց, որ Իգդիրի կոմիտէտը, արդարև, գոյութիւն ունի կենդրոնի թոյլտու-

ուրթեամբ: Եւ թէ՛ ծածկագրերով նամակներ գրելը վերջերումս է միմիայն ընդունուած: Ամբարդանովի Ախալցխա գալու և մեր կամաւորներէ «Շիշ Թափայից» յետ դառնալու մասին՝ Թոխմախեանը լի ու լի տեղեկութիւններ ունէր:—Եւ Ամբարդանովի նման, այդ ամէնը իմ անխոհեմութեանն էր վերագրուած:

Խնդրած դրամական համեստ գումարը, իբրեւ ճանապարհածախս, ինձանից ստանալով՝ Թոխմախեանը մեկնեց Կովկասի այլ քաղաքները: Իսկ ես, արդէն ընդունած լինելով ինձ առաջարկուած պաշտօնը, սպասում էի այն հրահանգին, որ առ առաւելն մի ամսից յետոյ՝ Թիֆլիզից ուղարկուելու էր ինձ ի գործադրութիւն:

Ժ

Սակայն ամիսը լրացաւ և հրահանգութիւն չկայ ու չկայ: Պատճառը՝ ես վերագրում եմ Թոխմախեանի տակաւին Թիֆլիզ չվերադարձած լինելուն: Սակայն մի օր Թիֆլիզից եկող մի անձն ինձ հաւատացնում է, որ Թոխմախեանը սահմանն անցիլ է կրկին (Թոխմախեանը ինքն ինձ ասել էր, որ նա մի քանի անգամ անցուղարձ է արել սահմանը) և Թիֆլիզում սպասուում է ոչ շուտ, քան երկու ամիս յետոյ: Իրանց կամքով ու ըրիկով սահմանն անցնել ցանկացող երիտասարդների համբերութիւնը հատնում էր: Նրանց մէջ կային ոմանք, որոնք վարժուած էին թէ ես՝ իբր թէ յակամայից իրանց հետ միացած լինելով՝ դիտմամբ ձգձգում եմ ձեռնարկութիւնը, մինչև իրանք առնչին, իրանց մտադրութիւններէն յետ կանգնեն: Ոմանք աւելի հեռուն էին գնում և ուղղակի ինձ էին մեղադրում, որ իբր թէ Շիշ Թափայից իրանց վերադարձնել տուողը՝ ինքս եմ եղիլ:

Անորոշութեան վերջ դնելու և անախորժութեանց տեղիք չտալու համար՝ ես վճռեցի Թիֆլիզ գնալ և անձամբ անձին իմանալ և ստուգել, և ըստ այնմ գործել:

ԺԱ

Պաշտօնիս պատճառով՝ ես մերձաւոր ծանօթութիւն ունէի Ախալցխայում ապրող զօրքերի սպանների հետ: Ոմանց հետ՝ մինչև իսկ բարեկամութիւն և հրթրեկութիւն: Վերջինսն էր Թուրքն էր՝ Թնդանօղաձիգ զօրքերի գնդապետ Բուշկիւլը:

Այս գնդապետին ստորագրեալ սպաններից մէկը՝ մի

յանցանքի համար՝ ընկերական դատաստանով պատժուած էր նախ՝ բանտարգելութեան և ապա պաշտօնիցը հեռացուցման:

Յարգելով իմ միջնորդութիւնը՝ Բուչկիւնը յօժարած էր, որ սպան բանտարգելութեան պատիժը կրէ իմ տանը, իսկ ընկերական դատաստանի խտուրթիւնը մեղմացնելու եղանակը՝ Բուչկիւնը խոստացած էր ինձ ցոյց տալ, երբ սպան բանտարգելութեան պատիժը կը կրէ, կը վերջացնէ:

Բարեբաղդաբար պատժի ժամանակը լրանում էր արդէն երբ ես որոշել էի Թիֆլիզ գնալ: Մեկնելու նախընթաց երեկոյին Բուչկիւնի տունը գնացի՝ խնդրելով իւր խոստման կատարումը: Բարեսիրտ գնդապետը ինձ հասկացրեց, որ յօգուտ իմ պաշտպանեալ սպային՝ Թիֆլիսում ես ոչինչ չեմ կարող անել: Սպայի վիճակը, — ասաց Բուչկիւնը, — կախուած է Պետերբուրգից: Եւ հասկացրեց թէ ում և ինչ եղանակով պէտք է դիմել, որպէսզի կարելի լինի նպատակի հասնել: (Բուչկիւնի խորհրդի համաձայն էլ՝ այս գործը ցանկալի վախճան ունեցաւ):

Մեր այս մասնաւոր խօսակցութիւնը նոր էինք վերջացրել՝ երբ ներս մտան երկու սպաներ, քիչ յետոյ մինը՝ յետոյ մի երկուսը, — բոլորն էլ ծանօթ մարդիկ: Պրօֆերանս խաղալու էին եկել: Ձեռքներէցը չարծայ: Ընկերացայ հետները: Ժամը 11-ին ընթրիքի նստեցանք: Ի միջի այլ և այլ խօսակցութիւնների, հայ կամաւորների գնալու ու վերադառնալու հարցը մէջ ընկաւ: Ամբարդանովի մասին խօսք բաց եկաւ: Ես ամենայն պարզութեամբ պատմեցի այն ամենը, ինչ որ եղել էր:

— Եւ այս ամենից յետոյ՝ արի ու անդիբ թէ հայը խորագէտ է, խորամանկ է, հեռատես է, թափանցող է և այլն, — ասաց գնդապետ Իսահակ Մելիք-Հայկազեանցը, որ եկել էր Բուչկիւնի մօտ մասնաւոր գործով և որին տանուտէրը ընթրիքի պահեց: Ես մի փոքր ինձ վերաւորուած զգացի Մելիք-Հայկազեանի խօսքերից, որի հետ խիստ լաւ յարաբերութեան մէջ էի առ հասարակ:

— Բայց զաւառապետի վարմունքը շատ անազնիւ է, — վրայ բերեց մի երիտասարդ — Պարոնի (իմ) ուղղամտութիւնը, անկեղծութիւնը, Իսահակ Օսեպովիչ, — դարձաւ սպան Մելիք-Հայկազեանին, — ընդհակառակը ես գովում եմ համակրում եմ: — Միւս սպանները նոյնպէս միջամտեցան:

— Ի՞նչ խելքներդ զօռ էք տալիս, — վրայ բերեց տանուտէրը, — սա մի քաղաքական հարց է: Իսկ այդպիսի հարցերի մէջ ուղղամտութիւն, ճշմարտութիւն և ուրիշ շատ ութիւններ ոչինչ նշանակութիւն չունեն:

Եւ ընդ որովհետեւ համաձայն եւ իմ ընկերի այն կարծիքին, որ հայերը, առհասարակ, չունեն այն յատկութիւնները, ինչ որ նրանց վերագրուած են՝ Նրանք, խօսք չունիմ, հաւատարիմ են, գործունեայ, ժիր, սակայն, դիւրախաբ, ոգևորուող—Ահա դրա կենդանի օրինակը,—մեր ամենքի բարեկամ քաղաքագլուխը:

ԺԲ

Կարճ ասած՝ խօսք խօսքի վրայ գալով՝ մի կարևոր յայտնութիւն դուրս եկաւ զինուորականների խօսակցութիւնից ինձ համար—Բանից դուրս եկաւ, որ երբ Կովկասեան հայ կամաւորները Տաճկահայաստան անցնելով՝ փոքր ինչ խլրտիւն առաջ բերեն՝ Ռուսաց բանակը՝ անմիջապէս սահմանն անցնելու է նորից: Բանից դուրս եկաւ նմանապէս, որ զաւառապետ Մէսխիէվը մի հրահանգ է ունեցել, ուր ասած է եղել «Слѣдует за движеніями армянъ, но не преслѣдовать».—Երևեցաւ՝ որ Կովկասեան բարձր իշխանութիւնը՝ գններալ Ֆրանքլինի գեկուցադրի զօրութեամբ, հրահանգներ է ուղարկել, որ Տաճկահայերի գաղթականութեան առաջն առնեն և այլ ևս չթոյլ տան: Թէ՛ այդ հրահանգի հետեանքն էր գններալ Լազարեվի յայտնի պրօկլամացիան էրզրուումում, որ հայազգի ակնաւոր գնեւալը շատ զգայուն լեզուով նկարագրել էր գաղթականութեան փնտսները և Տաճկահայերին յորդորում էր չթողնել իրանց ծննդավայրը, իրանց նախնեաց շիրիմները, իրանց տաճարները և այլն և այլն,—մի յայտնի պրօկլամացիա որ կարծեմ տպուած էր «Մշակում»:

Ֆրանքլինի համոզմունքով երբ Ռուսաստանը Ս. Ստեփանօյի 16-րդ յօդուածով իրաւունք ստացաւ Տաճկահայաստանում մտցնուելիք բարենորոգութեանց վրայ հսկել, ապա ուրեմն հայերը չպէտքէ հեռանան, որպէս զի Ռուսաստանը առիթ ունենայ խլրտում առաջ բերել և հնարաւորութիւն ու իրաւունք՝ նորից իւր զօրքը սահմանն անցկացնելու:

ԺԳ

Մի քանի օրից ես ուղևորուեցայ Թիֆլիզ և տեսնուեցայ պ. պ. Պետրոս Միսէօնեանցի, Աբգար Յովաննիսեանցի և Գրիգոր Աթորունու հետ, որոնց թերթերին, ժամանակ առ ժամանակ, թղթակցում էի:

Միսէօնեանցը այն կարծիքի էր, որ հայ ժողովուրդը պարտաւոր է հաւատարիմ լինել այն տէրութիւններին, որոնց որ

հպատակ է, առանց երբեք միջամտելու քաղաքական որ և է հարցումս Եւ առանց գործիք լինելու տիրող աւերութիւններէ քաղաքական նպատակներին: Հայերի գոյութեան միակ նպատակը պիտի լինի ամեն տեղ իւր ազգային ինքնուրոյնութեան գործոնները պահել, պահպանել, այն է՝ եկեղեցին, լեզուն, ազգային լաւ բարքերն ու սովորութիւնները:— Հէնց որ քաղաքական հարցերի մէջ մտան հայերը՝ առաւել կամ նուազ չափով կը տուժն, կարող են բոլորովին էլ վտանգուել:

Սան Ստեֆանօյի դաշնագրի 16 և Բերլինի վեհաժողովի 61 յօդուածները՝ հայերի համար մի մի ծուղակներ են, որ սարգել են՝ բացառապէս իրանց օգտի համար թէ՛ Ռուսաստանը և թէ՛ Անգլիան:

Արգար Յովհաննիսեանցը համամիտ էր Սիմէօնեանցի հետ այն կէտում, որ հայերը մայրենի եկեղեցին և լեզուն պիտի պիտի պահեն: Բայց, միևնոյն ժամանակ, մեծ ճիգ ու ջանք պիտի թափեն աւելի կուշտուրական, քան քաղաքական ճանապարհով, անուն և համբաւ հանեն Եւրոպայի աչքում. նրա ուշադրութիւնը իրանց վրայ դարձնեն:— Եւ եթէ դրա համար անհրաժեշտ եղաւ, մինչև իսկ զէնքի դիմեն՝ միայն իրանց խելքով և ոչ ուրիշներով:

Յովհաննիսեանցը նոյնպէս գտնում էր, որ Ս. Ստեֆանօյի 16 յօդուածը մի ծուղակ է: Սակայն Լէյարդը (Կ. Պօլսի այն ժամանակուայ անգլիական դեսպանը) այդ ծուղակի դռները կոտրեց, բաց արաւ Բերլինի վեհաժողովի 61 յօդուածով:— Տաճկահայաստանի հարցը՝ առաջ ռուսական հարց էր, այժմ միջազգային հարց է դարձել: Արգարը գտնում էր, որ Անգլիան հայերի վրայ այն աչքով չի նայում, որ նրանց կուլ տայ, այլ որ նրանք Փոքր Ասիայում զարգանան և ծաղկեն ու ծաղկեցնեն առևտուրը. տարածեն լուսաւորութիւն և այլն:

Գրիգոր Արծրունին համոզուած էր, որ հայերը պէտք է կրթուեն, լուսաւորուեն՝ բայց ոչ նեղ ազգայնական ոգով, այլ հանրամարդկային: Կրօնին առհասարակ նա ոչ մի նշանակութիւն չէր տալիս: Ազգայնութեան միակ ֆակտոր՝ նա լեզուն էր համարում: Ռուսահայերի վիճակը՝ համեմատութեամբ Տաճկահայերին, նա գտնում էր գերազանց և անկեղծօրէն ցանկանում էր, որ Ռուսաստանը Տաճկահայաստանին ևս տէր դառնայ, որպէս զի այնտեղի հայերն ևս աճեն, կրթուեն՝ ռուսահայերի նման:

Հայ կամաւորների խմբեր կազմակերպելու և Տաճկահայաստան ուղարկելու մտքին՝ թէ խօսքով և թէ գործքով ջերմ

Չատագով և պաշտպան էր «Մշակի» խմբագիրը։ Արժրուհու խորին համոզմամբ՝ Տաճկաստանում հայերը ոչ մի ապագայ չունեն և չեն էլ կարող ունենալ, մինչդեռ Ռուսաստանում անշուշտ կունենան։

Եւրոպայի համակրութեանը կամ անհամակրութեանը՝ Արժրուհին ոչ մի արժէք և նշանակութիւն չէր տալիս։

ԺԴ

Արսէն Թոխմախեանը դեռ Թիֆլիզ չէր վերադարձած, ուստի ես նրան չտեսայ։ Սակայն ճիշտ դուրս եկաւ, որ նա կամաւոր խմբեր կազմակերպողների և յայտնի ուղղութեամբ գործիչների գտնելու գործերում եռանդուն գործունէութիւն է ցոյց տալիս։ Եւ նրա գործունէութիւնը՝ թէև ակնյայտնի՝ բայց Թոխմախեանը ոչ մի խափանարար արգելքի չէր հանդիպում։ Ասեւմ էին, որ նրա գործունէութիւնը մինչև իսկ խրախուսում, քաջալերում է իշխանութիւնը։

Վերադառնալով Ախալցխա՝ ես վերջ տուի կամաւորնէր կազմակերպելու գործին։

ԵՂԻՇԷ Ա. ՔԱՀ. ԳԵՂԱՄԵԱՆՑ